

Dr. Necmettin SEVİL

İ. Ü. Edebiyat Fakültesi

Fransız Dili Eğitimi Anabilim Dalı

TÜRKÇENİN BİRLEŞKEBİLİMSEL YAPILARI

1. Çağdaş dilbilimin temel görevinin, «ulaşabildiği tüm dilleri betimlemek»¹ biçiminde dile getirilmesiyle birlikte, bu betimlemeye geç oluşturulan dillerin birimleri de dilbilimsel ölçütlere göre tanımlanabilmiştir. Dillerin ortaya koyduğu çift eklemli yapı farklı türden iki birimi; birinci eklemlilik düzleminde en küçük anlamlı birimlerden oluşan anlambirimleri, ikinci eklemlilik düzleminde de bir anlam içermeyen, ayırıcı, ardışık nitelikli sesbirimleri kapsar. İşlevsel Dilbilim örneği çerçevesinde sürdürülen betimleme çalışmaları, birinci eklemlilik düzleminde, anlambirimlerin yanı sıra *değiştirim* işlemiyle saptanabilen birden çok anlambirimi kapsayan *birleşkebirimlere* de yer verir. Geleneksel dilbilgilerinde türev (*yönelim, sayaç, yazman*, vb.) ve bileşik sözcük (*yerçekimi, dilbilgisi, akciğer*, vb.) biçiminde adlandırılan ve belirgin *bağdaşma* özellikleri sunan bu çok anlambirimli dilsel öğeler, İşlevsel Kuram içinde *birleşkebilimin* inceleme konusunu oluşturur. Birleşkebirimler, sesbirimler ve anlambirimlerin yer aldığı dilsel düzlemlerin dışında, bunlardan farklı bir düzlem içinde ortaya çıkmaz. Bir başka deyişle birleşkebilim, anlamlı birimleri ele alan birinci eklemlilik düzleminin özel bir alanını oluşturur. Çünkü her birleşkebirim *göz, mavi, ile*, gibi yalın anlambirimlerin sunduğu dilbilgisel ulamlara bağlanır. Kısaca, birleşkebirimler bağlandıkları yalın anlambirim sınıfının öğeleriyle türdeş bağdaşma özellikleri sunar. Örneğin ad sınıfına bağlanan *yönelim* birleşkebirimi, aynı dilbilgisel sınıf içinde yer alan *ev* yalın anlambirimi ile aynı türden bağdaşma özellikleri gösterir; her iki birim de belirleme bağıntısı içinde, sıfat sınıfının anlambirimleriyle (*büyük ev, yan-*

1 F. de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, (Çev : Prof. Dr. Berke Vardar), Ankara, Birey ve Toplum yay., 1985, s. 8.

lış yönelim) ya da ad ulamı birimi olan «sayı» anlambirimleriyle bir arada ortaya çıkabilir. Ayrıca birleşkebirimler, yalnız anlambirimlerin oluşturduğu tüm dilbilgisel sınıflarda yer alabilir, belirteç (*şöyle böyle, az çok, vb.*), sıfat (*çalışkan, bilgili, evcil, vb.*), ilgeç (*dolay, karşın, vb.*) olabilirler.

2. Birleşkebirimin tanımı : Birleşkebirimler işlevleri bakımından dilde var olan anlambirim sınıflarına bağlandıkları ya da yeni bir anlamlı birimler sınıfı oluşturmadıkları ve iki ya da daha çok anlambirimin bir araya gelmesiyle ortaya çıktıkları için tanımları da dilin iki temel biriminden birisi olan anlambirime göre yapılır. A. Martinet'nin önerdiği bu tanıma göre birleşkebirim, değiştirim işlemiyle saptanan birden çok en küçük anlamlı birimin bir araya gelmesiyle oluşan, ama söz zinciri içinde yer alan öteki anlambirimler karşısında yalnız anlambirimler gibi işlev gören dilsel bir göstergedir².

2.1. Bir dilde yer alan birleşkebirimlerin tanımlanabilmesi çeşitli ölçütlere dayanır. Göndergesel düzlemde, bir birleşkebirim, aktardığı dil dışı gerçekliğin bu birleşkebirimi oluşturan anlambirimlerin göndergelerinden ayrılaşmasıyla tanımlanabilir. Örneğin *hanımeli* birleşkebiriminin adlandırdığı gerçeklik, ne bu birleşkebirimi oluşturan *hanım* ve *el* anlambirimlerinin göndergeleleriyle, ne de bu göndergelerin toplamıyla özdeştir. Buna karşın türevlerde olduğu gibi kimi birleşkebirimler diliçi nedenliliği sağlayarak iletişimsel verimliliği yükseltirler. Söz gelimi türev nitelikli bir birleşkebirim olan *yazman* sözlükbirimi belli bir göndergeyi adlandırmakla (KİŞİ) kalmaz, türediği *yaz(-mak)* eylem anlambirimine göre diliçi nedenlilik gösterir.

2.2. a. Birleşkebirimlerin tanımlanmasında başvuru işlevsel ölçütlerden birincisi, anlambirimlerin bağdaşma özelliklerini göz önünde bulundurmaya dayanır. Yukarıda değindiğimiz *yönelim* örneğinde olduğu gibi türevlerin yanı sıra bileşik birleşkebirimler de belli bir anlambirim sınıfının gösterdiği bağdaşım özelliklerini paylaşır : *Açısız sıklık, fildişi* bileşik birleşkebirimleri ad sınıfına bağlanan anlambirimler gibi (örneğin sıfat sınıfı anlambirim-

2 Bkz. A. Martinet, *Syntaxe générale*, Paris, A. Colin, 1985, s. 37.

leriyle belirlenim bağıntısı türünden) bağdaşma özellikleri gösterirler.

2. 2. b. Birleşkebirimlerin tanımlanmasını sağlayan ikinci işlevsel ölçüte göre, bir birleşkebirimde yer alan anlambirimlerin hiçbiri bu birleşkebirim dışında bir anlambirimle özel sözdizimsel bağıntılar kuramaz. Böylece *denizyıldızı* bileşik birleşkebiriminde, örneğin *yıldız* anlambirimi bir başka anlambirimce tek başına belirlendiğinde, ortaya çıkan dizimin birleşkebirimle bir ilgisi kalmayacak, daha doğru bir anlatımla birleşkebirimsel yapı kırılmış olacaktır : *Denizyıldızı* —————→ **deniz takımıyıldızı*.

Bu ölçütler birleşkebirimsel yapıların tanımlanmasını sağlar ve tüm birleşkebirimlere uygulanır. Özellikle sözlüksel devimsellik sürecinde *kalıplaşma* eğilimi gösteren ve örneğin bilgisayar terimcesinde ortaya çıkan *giriş-çıkış güdüm dizgesi* gibi³ uzmanlık alanlarına özgü kimi dizimlerin birleşkebirimsel niteliklerini saptamaya yarar.

3. Bir dilin birleşkebirimsel yapılarının işlevsel çözümlemesi, bu birimleri oluşturan anlambirimlerin değiştirim işlemiyle tanımlanmasını ve birleşkebirimlerin içinde yer aldıkları dizgelerin saptanmasını gerektirir. «Anlatım ya da içerik düzleminde bir ögenin yerine bir başka öge koyarak bu değişikliğin öbür düzlemde de herhangi bir değişikliğe yol açıp açmadığını sınaama işlemi»⁴ biçiminde tanımlanan değiştirim, hem bir dilin anlambirimlerinin dökümünü, hem de birleşkebirimlerin çok anlambirimli niteliklerini ortaya çıkarır. Değiştirim işlemi, birleşkebirimler söz konusu olduğunda özdeş bir bağlamın varlığını gerekli kılar. Böylece Türkçenin anlatım düzleminde yer alan *-im* ve *-it* gösterenlerinin, *kes(-mek)* köküne getirilerek yapılan değiştirimiyle içerik düzleminde de farklı iki anlama ulaşılması (*kesim; kesit*), *-im* ve *-it* öğelerinin birer anlambirim olarak tanımlanmasını sağlar. Bir başka deyişle *kesim; kes-* anlambirimiyle *-im* gösterenine denk düşen 'eylem' anlamı taşıyan ikinci bir anlambirimden, *kesit*; aynı kökenle *-it* gös-

3 N. Sevil, «Terimsel Yenileme ve Çeviribilim», *Metis Çeviri* 17, s. 28.

4 B. Vardar (yön.), *Açıklanabilir Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul-Ankara-İzmir, ABC Kitabevi, 1988, «Değiştirim» maddesi.

terenine denk düşen, 'bir eylemin sonucu'⁵ anlamı taşıyan ikinci bir anlambirimden oluşan iki birleşkebirimdir.

3.1. Bu türden *sonek*lerle, türetme yoluyla yapılan birleşkebirimler, temel görevi üstlenen belli bir anlambirim çevresinde bir türev dizisi oluşturur. Söz gelimi, *öğret-* (*-mek*) eylem anlambiriminden kalkılarak; *öğretim*, *öğretiş*, *öğretme*, *öğretmen*, *öğretmenlik*⁶ türev dizisine ulaşılabilir. Birleşkebilimsel çözümleme ise bu tür diziler içinde alt-dizgelerin saptanmasını gerektirir. Günümüz Türkçesinin türev birleşkebirimlerinin oluşumu şu alt-dizgeler içinde gerçekleşir :

- a. *Ad* > *Ad* (buz > buzul)
- b. *Ad* > *Eylem* (buz > buzlanmak)
- c. *Eylem* > *Ad* (buzlanmak > buzlanma)
- d. *Eylem* > *Eylem* (buzlanmak > buzlaşmak ya da tersi).

Bu alt-dizgeler türev dizilerinin *dilbilgisel bileşenini*⁷ belirler. Dilbilgisel bileşen ise, İşlevsel Kuram çerçevesinde *soneklerin değerbilimsel çözümlemesini* olanaklı kılar.

3.2. Değerbilim, anlambirimlerin *belirgin karşıtlıklar* içinde ortaya çıkan değerlerinin incelenmesidir. *Eylem* > *Ad* dilbilgisel bileşeni içinde, anlamsal bakımdan özdeş köke getirilen, dolayısıyla belirgin karşıtlık oluşturan *-im* ve *-iş* *sonekleri* sırasıyla 'eylem' ve 'eylem/eylem biçimi' değerlerini taşır : *sindirim* ('sindirmek eylemi'); *sindiriş* ('sindirmek eylemi ya da biçimi'), *alım* ('1. almak eylemi'); *alış* ('almak eylemi ya da biçimi'). Oysa, «anlamlar, değerler donmuş, dural tözler değil oynak, ilişkisel, görece işlevlerdir»⁸. Bu nedenle *-im* ve *-iş* *sonekleri* kimi belirgin karşıtlıklar içinde başka değerlerle de işlev görebilir. *Yönelim* ('1. yönelme duru-

5 B. Vardar, «Les zones de l'innovation terminologique. Observations sur le modèle turc», *La Linguistique* 21, s. 305.

6 Bu örnekler için Bkz., *Türkçe Sözlük*, Ankara, TDK yay., 1983 (7. baskı).

7 T. Debaty-Luca, *Théorie fonctionnelle de la suffixation. (Appliquée principalement au français et au wallon du Centre)*, Paris, éd. «Les Belles Lettres», 1986, s. 96.

8 B. Vardar, *Dil Devrimi Üstüne*, İstanbul, Yankı yay., 1977, s. 56.

mu'); *yöneliş* ('yönelme eylemi') karşıtlığında gözlemlendiği gibi, *-im* soneki 'durum' değeri edinmiştir. Ayrıca, *-im* soneki başka soneklerle birlikte yer aldığı belirgin karşıtlıklar içinde 'durum' ayırıcı özelliğini sürdürür : *yetişim* ('yetişme durumu'); *yetişme* ('yetişmek eylemi'). Kimi karşıtlıklar içindeyse, bu iki sonek *birleşimsel değişke* biçiminde ortaya çıkar : Bu soneklerden birisinin varlığı, ötekinin aynı bağlamda gerçekleşmesini engeller : *susuş* ('susmak eylemi ya da biçimi');* *susum*. Kimi karşıtlıklar da, farklı sözlüksel alanlar içinde yer aldığından belirginlik niteliğini yitirir. Bu durumda değerbilimsel bir karşıtlıktan söz edilemez. Gökbilim terimcesinde yer alan *yücelim* ('üstgeçiş') ve belli bir sözlüksel alana bağlanmayan *yüceliş* ('yücelmek eylemi ya da biçimi') belirgin olmayan bir karşıtlık sunar.

4. Sonekler içeren türevler ve birleşkebirimler dışında, günümüz Türkçesinde önek değeri taşıyan anlambirimlerle yapılan türev birleşkebirimler (*artsürem*, *dışbükey*, *özelleştiri*, vb.) ve kalıplaşmış dizimler de (*en az çaba yasası*, *izlenice denetim sayacı*, *varoluşsal niceleyici*, vb.) birleşkebilimin gerecini oluşturur⁹. Diller, temel işlevleri olan iletişim işlevini yerine getirirken değiştikleri¹⁰ ve bu değişimden en çok sözlüksel yapılar etkilendiği için, dilsel devimselliğin incelenmesinde birleşkebilim ayrıcalıklı bir yer tutar. Ayrıca, «belli bir yoğunluğa ulaştığında dilin saydamlığını ve dengesini»¹¹ bozan aktarma öğeler bir yana bırakılırsa, oluşturulan yeni sözlükbirimlerin neredeyse tümünün birer birleşkebirim niteliği taşıdığını göz önünde bulundurmamak gerekir.

N. SEVİL

9 B. Vardar, «Les zones de l'innovation terminologique. Observations sur le modèle turc», s. 297-308.

10 A. Martinet, *Fonction et dynamique des langues*, Paris, A. Colin, 1989, s. 166.

11 B. Vardar (yön.), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, «Aktarım» maddesi.